

Оксана ТИХОВСЬКА

ПСИХОЛОГІЧНЕ ПІДГРУНТЯ ОБРАЗУ ДВОДУШНИКА В УКРАЇНСЬКІЙ МІФОЛОГІЇ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (36) 2016

УДК 398.3 (477.87) Потушняк

Тиховська О. Психологічне підгрунття образу дводушника в українській міфології; 18 стор.: бібліографічних джерел – 7, мова – українська.

Анотація: У статті розглянуто уявлення українців Закарпаття про дводушників на основі праці Ф. Потушняка «Душа в народному віруванні с. Осій»; обґрунтовано психологічні передумови появи таких демонічних образів як наслідок сублімації страхів та неприйнятних для суспільства бажань та потягів, що населяють несвідоме людини/людства. Акцентовано на специфіці образів босоркани (відьми), босоркуна, лісового та водяного упира, вовкуна, вітряника, шаркани, «того, що зміям наказує», в яких персоніфікуються зло, темне alter-ego (Тінь), яке існує в середині людини та лякає можливістю свого неконтрольованого прояву.

Ключові слова: фольклор, психоаналіз, вірування, легенда, дводушник, душа, босорканя, босоркун, страх, упир.

Українська демонологія метафорично відображає різноманітні страхи та фобії людства, надаючи їм зримої, часто антропологічної форми. Страх перед невідомістю, смертю, темрявою, самотністю і под. став передумовою появи образів демонологічних істот у різноманітних легендах, бувальщинах, повір'ях. На думку К.-Г. Юнга та його послідовників, джерелом дивовижних образів і сюжетів у міфології, є кошмарні сновидіння та породжені несвідомим страхи та фобії, котрі згодом переказувалися, вражаючи уяву чергового реципієнта, і в такий спосіб, зазнавши певного шліфування, міцно укоренилися в народній свідомості.

Відтак персоніфіковане в міфології народів світу зло є об'єктивациєю архетипу Тіні, але не просто Тіні, а колективної Тіні людства – це такі собі узагальнені образи страхів, фобій, неврозів, які потенційно присутні у психіці всіх людей Землі. Як слушно відзначила М.-Л. Фон Франц, «Тінь – це просто «міфологічна» назва для всього, що існує всередині нас і не доступне нашому прямому усвідомленню» [5, с. 9]. А, як відомо з праці К.-Г. Юнга, Тінь – це друге «Я» людини, її alter-ego, котре може бути проявом її світлої або темної сутності (позитивна і негативна Тінь) [7].

Дієвим способом перебороти страх є визнання людиною його існування й персоніфікація того, що лякає. Неусвідомлений страх позбавляється рис абстрактного жахіття, коли постає в зримій оболонці. Адже найбільше людей лякає невідоме, те, що не може бути описане, відтворене, побачене, через що йому приписуються надзвичайні властивості. Таким чином, поява демонологічних образів – це така собі сублімації страхів та неприйнятних для суспільства бажань та потягів, що населяють несвідоме людини/людства.

Цікавими з точки зору психоаналізу є образи дводушників, вже сама назва натякає на існування певного дуалізму, поєднання двох душ,

двох начал: людського й демонічного, доброго й злого. У слов'янській міфології чітко простежується сприйняття людини як духовної та матеріальної субстанції водночас. Однак, якщо тілесність усвідомлюється однаковою для всіх людей, то уявлення про душу є ширшим – у народних віруваннях побутує думка про можливість співіснування двох (або більше) душ в одному тілі. В образах більшості дводушників (за винятком чорнокнижника) персоніфікується темний негативний, аспект архетипу Тіні.

Народні оповіді про дводушників були записані на Закарпатті Ф. Потушняком, який зауважив: «Крім тієї душі, яка відлучається від тіла тільки через смерть, є ще душі, котрі перебувають у тілі, але можуть відділитися від нього і в якийсь час вільно перебувати окремо. Таке під силу лише деяким індивідуумам, т. зв. «дводушникам». Дводушники це ті люди, що мають ще одну або й дві душі, крім нормальної. Є їх кілька видів. Кожен виконує якусь особливу функцію» [2, с.37]. Такі уявлення нагадують випадки психічних захворювань (наприклад, шизофренію), пов'язаних з роздвоєнням особистості, коли в одній людині співіснують дві автономні персони, котрі не знають одна про одну.

Найвідомішою з «дводушників», за спостереженням Ф.Потушняка, є відьма («босорканя») – абстрактний образ жінки, нібито наділеної магічними здібностями, котрі об'єктивують темний аспект фемінності (демонічну сутність жінки), а тому лякають людей з християнським світоглядом. М.-Л. Фон Франц пропонує цікаву версію появи уявлень про відьом: «у відьомстві звинувачували головним чином жінок, котрі відрізнялися індивідуальними рисами. Деякі з цих нещасних були просто божевільними. Наприклад, останні відьми в Швейцарії були однозначно хворі на шизофренію – смішні старі жінки, котрі щось бурмотіли на своїй мові і різко виділялися своєю ексцентричністю серед інших жінок, а то-

му стали мішенню для проєкції образу відьми.» [4, с. 70]. Отже, божевілья та шизофренія сприймалися як одержимість злим духом, котрий нібито повністю підпорядковував собі волю й особистість жінки, в тіло якої вселявся. Відповідно, така жінка викликала страх, і їй приписувалися різноманітні демонічні здібності.

У Карпатах старожили кажуть, що відьма «має два духи. Коли засне, то «нечистий» дух може відлучитися від тіла і йти своєю дорогою. При цьому тіло глибоко спить і його не можна розбудити. Тіло залишиться, наприклад, в ліжку, а блукає тільки той нечистий дух. Звичайно, не бере на себе чужої подобу, але коли їй заманеться, то може перетворитися, у що захоче. Найчастіше перетворюється в демонічних звірят, таких як: кішка, собака, змія, миша, і в такі предмети, як: колесо, кочерга, пральник і т. Д.» [2, с.37]. Цікавим є вірування, що кішка, котра згорнулася в клубок, наділена дев'ятьма життями, тобто вона, як відьма, має змогу апробувати декілька сценаріїв поведінки, кожного разу її душа отримує новий вияв. «У негативному значенні згорнута в клубок кішка вважалася «гріховним колом» [4, с. 65]. О.Афанасьєв згадує про вірування російських селян у те, що відуди та відьми здатні перетворюватися у «клубок пряжі і в такому вигляді з дивовижною швидкістю котитися по подвір'ях та дорогах» [1, с. 221]. Такий клубок несподівано з'являється і таксамо несподівано зникає. Він має форму кулі, а, як відомо з історичних джерел, «куля є символом душі, починаючи з атомістичної моделі Демокріта, котрий припустив, що душа складається з круглих вогняних кульок – атомів. Оскільки ці вогняні кульки душі дуже маленькі й гладкі, то вони можуть котитися в різні боки. Саме так, згідно з Демокрітом, душа поширюється по тілу, адже вона складається з таких кульок» [3, с.46]. Тому перетворення відьми чи іншого демонічного персонажа в клубок пряжі зримо відображає уявлення людей про існування у дворушника другої, злої, душі, котра не піддається раціональному сприйняттю. Образ невольної кулі асоціюється з непізнаною вибуховою енергією людини, внутрішнім прихованим потенціалом, котрий властивий не всім і тому лякає інших індивідів.

Такі уявлення про здатність відьом до різних метаморфоз відомі в міфології багатьох європейських народів. Згідно з давніми віруваннями, «тіло є одягом, котрим обволікається безсмертний дух у певний час; це – та життєва сорочка, виготовлена дівами долі, в котрій з'являється на світ новонароджене дитя. Звідси виникло повір'я, що душа може змінювати своє тілесне вбрання, втілюватися то в одну, то в іншу форму» [1, с.327]. Відтак, саме уявлення про дводушників умотивоване вірою в можливість відлучення від тіла демонічної сутності й тимчасове втілення її в певні предмети чи тварин. Знову ж таки маємо

справу з психічним «розщепленням» особистості, тільки злий дух у таких переказах відокремлюється від тіла людини і набуває зримого, але не антропоморфного вияву. Людина (добра душа) спить і не здатна до активних дій, а її одержимість злом та інстинктами проєктується на інші предмети чи істот і так реалізує свій демонічний потенціал.

Часто в європейській міфології відьма асоціюється з кішкою. «Кішка – це одне з найулюбленіших втілень відьми, однаково відоме у слов'ян і німців; у Німеччині відьом називають *wetterkatze*, *donnerkatze*, і там існують повір'я, що кішка, котра прожила двадцять років, стає відьмою [...] Чехи переконані, що чорна кішка через сім років стає відьмою, а чорний кіт – чортом...» [1, с.309]. В епоху Середньовіччя вважалося, що відьма може набувати вигляду чорної кішки. А, на думку М.-Л. Фон Франц, виникнення таких асоціацій було зумовлене відкиданням офіційним католицизмом сексуальних інстинктів, одного з важливих аспектів фемінності. І саме це справило значний вплив на розвиток образу кішки як символу згубної, інстинктивної фемінності. «Насправді, чорну кішку можна вважати тінню стороною Діви Марії, спроектовану несвідомим бажанням помститися католицькій церкві» [4, с. 64]. Згідно з християнським вченням, втіленням ідеальної жінки є Діва Марія, саме на неї проєктується образ позитивної Аніми, вона залишається недосяжною й прекрасною. Згодом в Середньовічній Європі заради неї, а не задля дами серця, лицарі здійснюють свої подвиги. Відповідно колишня пристрасна любов до реальної жінки набуває відтінку гріховності, табу, а колишній об'єкт куртуазної любові – жінка, наділена вродою та яскравою індивідуальністю, – оголошується відьмою, оскільки може відволікати чоловіків від платонічної любові до божества. З історії відомо про переслідування жінок, котрі привертали увагу людей своєю красою та харизмою. «Жінки, котрі мали яскраву індивідуальність і хоч трохи відрізнялися від «звичайної» жінки, як правило, перетворювалися в мішень для проєкції відьми» [4, с. 70].

Перевтілення жінки в кішку метафорично означало здатність цієї жінки прислухатися до своєї внутрішньої природи, своїх інстинктів, її вміння втілювати в життя власне бачення індивідуального розвитку, тобто бути «цілісною особистістю» [4, с. 72]. У світлі психоаналізу, образ відьми-кішки «тісно пов'язаний з несвідомим і зі всіма творчими процесами» [4, с. 64]. Творчість, вихід за межі буденності та усталених уявлень сприймалися у середні віки в Європі як прояв демонічного духа, що опанував людиною. «З появою християнства всі диявольські риси кішки і її подібність з відьмою вийшли на перший план. Це було пов'язано з патріархальним гонінням на тінню сторону фемінності» [4, с. 67]. Саме тоді,

очевидно, відбувається трансформація уявлень про відьму, тепер вона починає уявлятися вже не як приваблива жінка, а зовсім навпаки – «в неї нема грудей, має порослі ноги і має в собі, взагалі, щось незвичайне, навіть хвіст» [2, с.38]. Крім цього, в закарпатських бувальщинах та легендах вона зображується з трансформованим материнським інстинктом, котрий виявляється зримо ушкодженим, оскільки вона нібито «народжує дітей, які відрізняються від нормальних: завжди плачуть, жовті, горбаті і т. Д. Живуть переважно до 7 років, а потім помирають. Тому босорканя замінює свою дитину на чужу здорову. Такого «обмінника» легко впізнати. Його б'ють мітлюю і кладуть під корито. Це примушує відьму взяти свою дитину і повернути чужу здорову» [2, с.38]. Подібні оповіді поглибили діапазон негативних аспектів тіньової фемінності – образ Аніми, раніше пов'язаний із сексуальністю, загадковістю, непередбачуваністю, змінює свою семантику. Відьма вже не красуня – звабниця чужих чоловіків, а уособлення представника потойбіччя, демона, тварини, живого мерця, які лякають і внутрішньою сутністю, і зовнішнім виявом. Народна уява яскраво моделює сценарії боротьби з нею: коли відьма постає в зооморфному вигляді, її «можна схопити і цвяхом з підкови прибити до стіни й затримати до ранку. Звичайно той, до кого вона прийде, виявляється подряпаним і має на тілі сині плями від зубів. Дуже радо страшить уві сні малих дітей. Для захисту від неї кладуть в колицу ніж, виделку, ложку і мак. Відьма після смерті з'являється в своєму будинку і лякає сім'ю. Щоб її позбутися, їй на стіл ставлять їжу і воду. Коли, однак, це її не заспокоює, тоді кидають за нею гарячу смолу, а двері перев'язують ниткою, спряденою лівою рукою» [2, с.38]

На Закарпатті існують містичні розповіді про появу босоркані у снах: вона «може ввижатися людям як тінь, як мара (мареву), як жінка в білому платті, дуже худа, з тонкими ногами, на вигляд курячими, з довгими тонкими й сухими руками, гарячими злими очима» [2, с.38]. Можливо, саме на основі кошмарних сновидінь виникло уявлень про відьму як блукаючий нечистий дух, котрий здатен проникати в підсвідомість, паралізувати людину й робити її легкою здобиччю нестримного страху. Сценарій зустрічі з відьмою уявлявся таким: спочатку вона «наганяє на людину важкий і глибокий сон, потім душить, кусає і напускає на неї страшні сни. Коли хтось із того сну прокинеться, то бачить її як тінь (мару)» [2, с.38]. У такому контексті відьма уподібнюється до нічника («нучника»), який, згідно з віруваннями закарпатців, теж паралізує страхом сплячу людину.

Водночас Ф. Потушняком зафіксовані повір'я, згідно з якими дух відьми не покидає сонне тіло, а навпаки отримує повну владу над ним. Поки добра (християнська) душа спить, злий дух

підпорядковує собі тіло і здійснює різноманітні магичні ритуали: «Зараз в хаті намаже жиром (звичайним коров'ячим) волосся і розпустить його по плечах. Потім сяде на мітлу і вилетить через димар. Може піднятися на мітлі високо в повітря і летіти зі швидкістю вітру. Зображують її також, як летить на терлиці, на бочці і як їде на возику, котрий тягнуть чорні кішки. Може підняти своїм летом такий вітер, що дерева вирве» [2, с.37]. Демонічна внутрішня сутність відьми, за народними переказами, трансформує її зовнішність – під час одержимості злим духом, «вигляд вона має дуже поганий, хоч вдень може бути й гарною. Зморщене обличчя, червоні страшні очі, викривлені вуста» [2, с.37]. Магічна діяльність відьми тісно пов'язана з водною стихією: вона відбирає в корів молоко, краде дощ – метафорично доїть хмари (небесні корови), також вміє літати й «зурочувати» малих дітей.

Злий дух наділяє відьму (босорканю) великою силою, і вона здатна зробити з людиною, що захоче, «їздити на ній, як на коні» [2, с.37], може замучити до смерті того, хто образив її.

На Закарпатті існує уявлення про відьом, котрі мають потужні сили завдяки поєднанню в їх тілі кількох злих духів, чим їх більше, тим відьма сильніша. Ф.Потушняк виокремив три різновиди босоркань: «1. Одні мають три духи і можуть спричинити людям велику шкоду 2. Деякі мають лише 2 нечисті духи і є менш сильними; вони звичайно діють за межами села 3. Ті, що мають одного духа, зосереджуються в основному в селі та на роздоріжжях і там роблять людям різні збитки» [2, с.38]. Очевидно, такий багатогранний («кількадушний») образ відьми виник внаслідок нашарування вірувань про різних демонічних істот. Таким чином в образі босоркані поєдналися риси чаклунки, перевертня та упири. Подібні вірування не зафіксовані поза межами Закарпаття.

Згідно з народними повір'ями, дводушники в момент вияву їх демонічної сутності концентруються поза зримим для людей світом, в іншій часо-просторовій площині. Так, відьми нібито «збираються часто за межами села, під час нового або спадаючого місяця, а деколи йдуть до покинутих, самотніх будинків і тут влаштовують різні оргії» [2, с.37-38]. У слов'янському фольклорі зустрічаються легенди та бувальщини про зустріч мандрівника з відьмами. «Коли зустрічають подорожнього, то беруть його з собою на пирування, де він бачить різного виду привидів. Але після перших півнів (тоді закінчується час сили духів, який почався в 9 год. вечора) він звичайно бачить, що перебуває десь у недоступнім місці, у терновім куші, а замість склянки має в руці кістки або щось подібне» [2, с.38]. Така пригода набуває ознак галюцинації, марення, людина ніби прокидається зі сну у невідомій місцевості, і те, що було з нею напередодні, видається малоймовірним та бездоказовим.

Ще одним різновидом дводушника є босоркун, котрий «ходить вночі в такій подобі, в якій йому заманеться, і ходить лише його нечистий дух, а не тіло» [2, с.39]. Так само, як відьма, у день він є звичайним чоловіком, не відрізняється від інших. «Працює й живе нормально. Лише вночі нагло засинає глибоким сном, з якого його звичайним способом розбудити не можна. Того вечора іде скоріше спати, бо вже наперед знає, що має виконати свою повинність. Уночі він ходить або у своєму образі, або в образі якогось звіра: собаки, зайця, коня і т. д. Коли його хтось затримає під час цього, то він або замордує, або уб'є вітром, від удару якого не можна врятуватися. Людям може шкодити різними способами. До відьми (босоркані) він ставиться негативно, є дуже злий, жорстокий і владний. Коли його розбудити таким способом, що головою обернути туди, де мають бути ноги, він захворіє і буде хворим близько 2 тижнів, бо товариші його карають за те, що не прийшов на позначене місце» [2, с.39]. Таким чином, в образі босоркуна втілюється уявлення про демонічну маскуліність, про темну сторону душі чоловіка, котра іноді змушує його до девіантної поведінки. Народна уява здійснила умовний поділ душі чоловіка на дві частини, відокремивши від його особистості зло, як уособлення антилюдського, демонічного, і це темне alter-ego постало в образі босоркуна. Поява такого демонічного образу зумовлена, очевидно, прагненням людей перебороти страх перед негативним аспектом архетипу Тіні, яка за певних умов може підпорядковувати собі волю чоловіка й спонукати його до злочинних дій. З одного боку, це – спосіб позбутися одержимості страхом (оскільки усвідомлена, конкретна загроза позбується неусвідомленою демонічністю), з іншого, – вмотивування агресії, злочинної поведінки втручанням зовнішньої абстрактної сили, котра діє без відомої свідомості чоловіка, а, отже, він не несе відповідальності за здійснені аморальні вчинки.

Згідно з віруваннями українців Закарпаття, босоркуни теж влаштовують зустрічі за межею села, метафорично – за межами реальності та суспільства. «У селі їм не дозволено довго затримуватися, а тільки на межах та потічках. Багато в чому босоркун подібний до відьми. Як вона, так і він, підпорядковуються своїм наставникам, які часто їм наказують зробити те чи інше. Вдень він поводить себе нормально, тільки очі потуплені в землю. Має хвіст. Вдень проводить різні чари: казить і відбирає коровам молоко. Коли сила відьми після смерті незначна, то він, навпаки, набуває великої сили» [2, с.39].

Прикметно, що задля викрадення молока відьми та босоркуни (відуни) перетворювалися в різних тварин: відьма – в кішку, босоркун – в собаку, «оскільки в образах гончих псів уявлялися буйні вихори, а в образах кішок – сяючі блискавками хмари; огортаючись у вбрання із хмар, віду-

ни і відьми приймали на себе тваринні подобі і ставали перевертнями (вовкулаками)» [1, с.248]. В індоєвропейській міфології перевертнями вважалися люди, здатні перетворюватися на вовків. Згідно з записами Ф.Потушняка, перевертень «перевтілюється у вовка і втікає. В іншу тварину не може перевтілитися. Зміниться не добровільно (а коли наставник цього захоче) і то лише у вовка, і то в певний час. Темними ночами біжить селом і виє. Худоба рветься з ланцюгів і ричить. Його виття є страшне і жалібне. На пустирях, в лісах і толоках часто нападає на стадо, яке настрашене тікає. Інколи зустрине людину і почне боротьбу. Сильний чоловік може перемогти або навіть і вбити перевертня, бо він іншої сили крім вовчої не має. Після півночі знову набуває людської подобі, але відчуває втому. Цю прикмету і здатність перетворюватися у вовка має і босоркун, але це щось зовсім інше» [2, с.40]. Варто погодитися з думкою Ф.Потушняка, що причиною виникнення повір'я про вовкуна було спостереження за поведінкою психічно хворої людини, котра ідентифікувала себе з твариною: «хвора особа почуває себе як вовк або інший звір, гавкає і при цьому поводить себе, як те звіря» [2, с.40].

У міфології знаходимо уявлення про зримий, матеріальний вияв зв'язку між душею й тілом. Так, душа нібито може бути прив'язана до тіла шнурком, ланцюгом або перснем. Згідно з давніми віруваннями, «душа, одягаючись в одяг тілесності, з'єднується з нею таємничим зв'язком; але тільки-но цей зв'язок буде розірвано, душа покидає тіло і залишається на волі до нового втілення у ту чи іншу матеріальну форму. Ось чому будь-яка метаморфоза людини (втілення її душі у тіло звіра або птаха) обумовлюється накладанням чарівної наузи, а відновлення людського образу вимагає її зняття» [1, с.336].

В уявленнях українців Закарпаття смерть дводушника відрізняється від смерті звичайної людини: «Коли помре дводушник, його чиста душа йде «там, де собі заслужить». Душа нечиста стає «упирем». Затримується подекуди в гробі, інколи в різних недоступних місцях, над водами, в хащах, пустинях і т. д. Є дуже злим. Кого зловить – виссе кров, уб'є, втопить. Має велику силу робити людям шкоду, в основному під час слабкого і нового місяця, від 9 години до першого співу півнів. Інколи нападає зараз після смерті на людину і худобу, а передовсім на малих дітей. Тоді починається сильне вимирання людей і худоби. Робить це тоді, коли йому після смерті не «баяли». Вривається до будинків і поволі висмоктує кров з людини, яка внаслідок цього помирає» [2, с.40]. Отже, упир уявляється на Закарпатті як блукаюча демонічна душа дводушника, котра не може подолати межі між світом живих і мертвих. Як давнє язичницьке божество, упир вимагає шанування з боку людей (щоб йому «баяли»), не отримує бажаного і жорстоко мстить. Відтак, ви-

никає повір'я, що, втративши зв'язок з «чистою» душею, демонічні сили дводушника зростають, він стає уособленням персоніфікованої смерті.

Народна уява малює широкий діапазон злодіянь упиря – він прагне позбавити життя не тільки людей, але й тварин. Кров є ознакою життя, а оскільки дводушник, втративши чисту душу, позбувся життя, він прагне своєрідної «компенсації», прилучення до життя через висмоктання крові з живих організмів. Згідно з записами Ф.Потушняка, «деякі «упирі» вибирають собі для поживи певних звірят, напр. Рогату худобу, свиней і т. д., які внаслідок цього вмирають в цілому селі» [2, с.40]. Прагнення упиря прилучитися до життя проявляється не тільки через висмоктання крові з людей і тварин, але й через періодичні зустрічі зі своєю колишньою жінкою: «він часто приходив і до своєї живої жінки, говорить з нею, вона вважається у нас відьмою» [2, с.40].

На Закарпатті існують уявлення про декілька різновидів упирів, залежно від того, де який з них перебуває. Наприклад, лісовий упир «живе в лісі й тут нападає на людей вночі і в полудень. Уявляють його, як високого, сухого чоловіка, з червоними злими очима. У руках має кістку з людського стегна, яку гризе, аж лісом йде гомін. Вночі приходив до людських будинків і ту кістку кидає у вогонь, який розлітається на всі боки. Курить люльку, в якій світиться велика розжарена вуглина. Завдяки цьому вночі його можуть помітити мандрівники далеко в лісі. Хто його побачить, звичайно німіє» [2, с.41]. Лісовий упир асоціюється з вогнем (оскільки кидає кістки жертв у полум'я, курить люльку з великою вуглиною...). А одним із символічних значень вогню в міфологіїє трансформація, переродження, тому кістку, кинуту упирем в полум'я, можна інтерпретувати як метафоричне прагнення подолати межу життя і смерті, як персоніфіковану мрію потрапити в потойбіччя. Відтак, кістка, кинута у вогонь, є проєкцією самого упиря, символізує його бажання покинути світ людей – бути спаленим (адже в перекладі з індоєвропейської мови упир означає «неспалений»). Однак можливою є й інша інтерпретація. За спостереженням К.-П. Естес, кістки в «міфах та казках символізують незнищенну душу-дух» [6, с.44]. У такому контексті кістка, кинута упирем у вогнище, може асоціюватися з прагненням демонічної сутності в людині (негативної Тіні) зруйнувати душу, яка вже не пов'язана з нею після фізичної смерті людського тіла.

Ф. Потушняк окреслює ще декілька рис, притаманних образу лісового упиря: паркування з босорканнями, прагнення налякати людей своїми діями: вони «виють, кидають кістками, або несуть разом із відьмами над будинком колоди і погрожують кинути їх в долину» [2, с.41].

Згідно з народними віруваннями, якщо тіло упиря «в гробі розрубати, воно буде свіже і з нього бризне кров. Та нечиста душа за допомогою випитої крові, немовби зматеріалізувалася» [2,

с.41]. Тому способом боротьби з цим демоном вважався не тільки осиковий кілок, забитий у серце, чи срібна куля, але й випускання крові. Втративши кров своїх жертв, упир нібито позбувається своєї надприродної сили, і його можна «перемогти в боротьбі, якщо хоч трішечки випустити з нього крові» [2, с.41].

На Закарпатті існують перекази про водяних упирів, котрі вважаються найстрашнішими. Ними стають ті «дводушники, що утопилися» [2, с.41]. Водяний упир подібний своєю семантикою до русалок: «Він тільки і чекає на людей, щоби їх схопити і затягнути до води. Навіть в самий полудень інколи пливе як труп вниз по воді. У темні ночі сидить над берегом річки або бігає берегом і вистрашим голосом. Його найбільше бояться, бо його сила незвичайна і проти нього нема, звичайно, допомоги, коли він хоче когось згубити. Потім, протягом кількох днів жертву з'їдає» [2, с.41]. Але якщо русалками стають звичайні утоплені дівчата, то водяними упирями – чоловіки-дводушники. На відміну від упиря лісового, водяний з'їдає труп людини, а не її кров. Метафорично – він не прагне увібрати у себе чуже життя через випиту кров, а навпаки – через поїдання мертвого тіла умовно прилучається до потойбіччя.

Отже, образ упиря асоціюється зі смертю та диференціацією змісту несвідомого – відокремлення добра та зла, праведної та демонічної душі. У такий спосіб метафорично утверджується ідея спасіння навіть великого злочинця, оскільки за заподіяне ним зло відповідатиме його темне ество – Тінь (демонічна душа дводушника), залишившись на межі світів або ж потрапивши у світ грішників, тоді як інша (власне людська) душа має шанс опинитися після смерті тіла туди, «де собі заслужила». З іншого боку, уявлення про упиря могло виникнути внаслідок страху перед можливою безконечністю зла, котре нібито не зникало навіть після смерті дводушника і продовжувало втручатися в життя людей. Щоб асимілювати такий страх, народна уява створила антропоморфний образ упиря, а тоді окреслила способи його знищення. Бо, на відміну від абстрактного ворога, жахіття, видиме, персоніфіковане зло можна перемогти.

Поширеним на Закарпатті є також уявлення про дводушників, в яких поостійно співіснують добра та зла душа: «друга нечиста душа не покидає тіла, але з її допомогою він може виконувати різні дивні речі – нагнати бурю, керувати звірятами, робити різні чари і т. д. І до того ж він робить це у своєму тілі, яке може стати невидимим, але другий дух при цьому не відпускає його. Він також може шкодити людям, але вже не прямо» [2, с.41].

Ф. Потушняк до таких дводушників відносить вітряника, шарканя, «того, що зміям наказує». Кожен з них наділений народною уявою певними специфічними ознаками. Напри-

клад, «вітряник» живе як звичайний чоловік. Може мати і якісь тілесні прикмети, які роблять його в дечому відмінним. Свої функції виконує як вдень, так і вночі. Захоче підняти вітер, то підійме вітер. Тоді він летить у вітрі або з повітрулями і є невидимим. Робить це тоді, коли отримає наказ від «старшого», але може зробити це і з власної ініціативи. Їх є 12. Раз в місяць йдуть радитися за межі села» [2, с.41].

Але сильнішим за нього уявляється селянам зооморфний дводушник жіночого роду – шаркань, яка здатна створювати великі бурі з градом. «Шаркань – це велика змія з 12 головами, з вуст яких іде полум'я. Вона виростає зі змії, яка живе десь у великій пустелі, де її ніщо «зустріти» не може. Протягом семи років в неї виростає 12 голів» [2, с.41]. Шаркань має дві тваринні іпостасі: одну – звичайну, іншу – демонічну, людська свідомість не притаманна їй. Цей дводушник є персоніфікацією негативної Тіні, її страшний зооморфний дванадцятиголовий образ метафорично відображає загрозливу сутність тваринних інстинктів, які за певних психологічних станів лякають людину можливістю їх неконтрольованого прояву.

Водночас шаркань не здатна діяти самостійно, їй допомагає вітряник, скеровуючи її силу в потрібному напрямку. «Шаркань – сліпа і через те не знає, куди вести бурю і град. Її веде вітряник. Він веде її, а вона пускає бурю з градом на землю, летючи високо у хмарах. Коли летять над пустелею, то він їй каже, що там село ображається і порадить його знищити» [2, с.42]. Така ознака, як сліпота, увиразнює доцільність інтерпретації шаркані як уособлення руйнівної сили інстинктів, котрі, як правило, «сліпо», хаотично, несподівано руйнують звичний для свідомості сценарій життя. Вітряник стосовно шаркані виконує стримуючу, контролюючу функцію свідомості, обмежуючи масштаби можливого зла (град падає на пустелю, а не на будинки людей).

Вітряник, як і вище згадані дводушники, згідно з народними уявленнями, стає сильнішим після смерті. Тому на Закарпатті ще в 20 столітті уважно приглядалися до незвичайних односельчан, прагнучи розпізнати дводушника. Хоча вітряник перед смертю нібито сам викриває таємницю свого життя, прагнучи належного поховального обряду: «коли помирає, розповідає часто все про себе. Відбуваються різні таємні обряди, щоби знищити його силу, бо після смерті він може спричинити неприємності. Тоді він стає звичайно сильнішим та більш злим. Може нагнати на 7 кордонах села дощ і цим спричинити страшну посуху, а звідти і неврожай, або прикликати безпервну бурі та дощі» [2, с.42].

Ф. Потушняк наводить цікавий випадок, який стався в с. Осій в 40-х роках 20 ст.: «На початку літа помер один дід, який був старий, мав 108 років. Після його смерті настала страшна посуха. І ціле село вирішило, що він був вітряник.

Були різні таємні наради старших людей біля церкви стосовно того, як цьому зарадити. Деякі казали, що слід носити воду на його гріб і «б'яти». Коли священникна це не погодився, пішла депутація навіть на дільничний уряд. Їхня віра була така глибока, що ніяк не вдалося їх переконати, що це неправда. У сусідніх селах почали також шукати подібні причини таких випадків» [2, с.42].

Ще один дводушник – «Той, що зміям наказує» – нібито має другу душу, котра дає йому можливість керувати зміями. Щоб оволодіти такою магичною майстерністю досконало, він повинен вчитися, проводити певні ритуали. Коли отримає потрібну науку від свого попередника, «тоді мають через його оголене тіло переповзти всі змії, яких він буде мати під своєю рукою. Вже потім вони всі відкликаються на його свист і опиняються поруч з ним. Він все добре знає про кожну змію. Коли якась з них вкусить людину, він накаже їй вночі таємно витягти отруту з тіла. Якщо б якась не виконала його наказу, загинула б наглою смертю. Двічі на рік він скликає всіх змій на нараду з їхнім королем, який є більшим за всіх і на голові має корону. Він звичайно знається на ліках проти укусу змії (також інших земноводних і плазунів). До нього приходять люди, яких вкусила змія, поцілувала жаба, часомз далеких сіл, які твердо вірять у його силу. Восени, у день святого Іллі, посилає всіх змій під землю, де мають перебувати аж до Благовіщення. Лише грішні змії залишаються на землі, щоб загинути за кару. Подібно існують й інші володарі звірят» [2, с.42-43]. Таким чином, сформоване уявлення про існування людини, що здатна підпорядковувати собі змій, психологічно послаблює страх перед цими плазунами. Через образ «того, що зміям наказує» народна уява сублимувала страх перед смертю від укусу змії. Змії перестають сприйматися як неконтрольоване фатальне зло, оскільки змушені коритися наказам людини, друга душа якої володіє магичними знаннями та здібностями завдяки цьому отримує беззаперечну владу над ними.

Отже, дводушники в міфології Закарпаття бувають трьох типів: 1) ті, в яких співіснують дві (три) душі, котрі одна про одну не знають. Зла душа може діяти окремо від тіла, набуваючи різної форми. Це – відьма, босоркун, вовкун; 2) Мертві дводушники, в яких залишилась лише демонічна душа після смерті тіла, – лісовий та водяний упир; 3) дводушники, в тілі яких постійно співіснують добра та зла душа, не покидаючи його, – вітряник, шаркань, «той, що зміям наказує». Вони відрізняються від нечистих духів тим, що мають тіло, а від чародіїв, чорнокнижників, які отримали магичні знання навчаючись магії, – тим, що мають другу душу. Всі дводушники є персоніфікованими образами архетипу колективної Тіні людства, багатогранними уособленнями її негативного аспекту, породженими прагненням сублимації різноманітних страхів.

Література

1. Афанасьев А.Н. Ведуны, ведьмы, упыри и оборотни / Афанасьев А.Н. Славянские колдуны и их свита / А.Н. Афанасьев. – М.: РИПОЛ классик, 2009. – С.159-390.
2. Потушняк Ф. Душа в народнім повір'ю села Осій / Федір Потушняк // Науковий збірник товариства «Просвіта» за 1937-1938р. – Річник XIII- XIV. – Друкарня оо. Василян в Ужгороді, 1938. – С.33-44.
3. Франц М.-Л. Фон. Архетипические паттерны в волшебных сказках / М.-Л. Фон Франц ; [перевод с англ. В.Мершавки]. – М. : Независимая фирма «Класс», 2007. – 256 с.
4. Франц М.-Л. Фон. Кошка : сказка об освобождении феминности / М.-Л. Фон Франц ; [перевод с англ. В.Мершавки]. – М. : «Класс», 2007. – 144 с.
5. Франц М.-Л. Фон. Феномены Тени и зла в волшебных сказках / М.-Л. Фон Франц ; [перевод с англ. В.Мершавки]. – М. : Независимая фирма «Класс», 2010. – 360 с.
6. Эстес К.-П. Бегущая с волками. Женский архетип в мифах и сказаниях / Кларисса Пинкола Эстес ; [пер. с англ. Т.Науменко]. – М. : ИД «София», 2006. – 496 с.
7. Юнг К.-Г. Архетипы коллективного бессознательного / Карл Густав Юнг // Структура психики и архетипы. – М. : Академический Проект, 2007. – С. 217-242.

Оксана Тиховська

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ОСНОВА ОБРАЗА ДВОЕДУШНИКА В УКРАИНСКОЙ МИФОЛОГИИ

Аннотация: В статье рассмотрены представления украинцев Закарпатья о двоедушниках на основе труда Ф. Потушняка «Душа в народном веровании с. Осій»; обоснованно психологические предпосылки появления таких демонических образов как следствие сублимации страхов и неприемлемых для общества желаний и влечений, существующих в бессознательном человека / человечества. Акцентировано на специфике образов босоркани (ведьмы), босоркуна, лесного и водного упыря, вовкуна, ветрянника, шаркани, «того, что змеям приказывает», в которых персонифицируются зло, темное alter-ego (Тень), которое существует внутри человека и пугает возможностью своего неконтролируемого проявления.

Ключевые слова: фольклор, психоанализ, верования, легенда, двоедушник, душа, босоркани, босоркун, страх, упырь.

Oksana Tykhovska

PSYCHOLOGICAL BASIS OF THE IMAGE OF TWO-SOUL PERSON IN UKRAINIAN MYTHOLOGY

Annotation: In this article the notion of Ukrainians of Transcarpathia about two-soul persons is considered on the basis of F. Potushniak's work «The Soul in the folk beliefs of Osii village». The psychological prerequisites of the appearance of these demonical images are grounded here. Their appearance was a result of sublimation of fears, inadmissible for the society desires and inclinations which are in unconscious of individual/mankind. The accent is made on the images of bosorkania (witch), bosorkun (wizard), forest and water vampire, werewolf, vitrianyk (wind-man), sharkan (snake with many heads), "one who orders to snakes". These personages personify the evil, dark alter-ego (Shadow) which is in the individual inside and frighten everyone with the possibility of its uncontrolled manifestation.

Key words: folklore, psychoanalysis, beliefs, legend, two-soul person, soul, bosorkania, bosorkun, fear, vampire.

Стаття надійшла до редакції 21.10.2016 р.

© *Тиховська Оксана Михайлівна* – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української літератури ДВНЗ «Ужгородський національний університет».